

УДК: 341.3:341.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.61>

ГАРАНТІЇ ВИКОНАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА САНКЦІЇ, ЯКИМИ ВОНО ЗАБЕЗПЕЧУЄТЬСЯ

Сокиринська О.А.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри публічно-правових дисциплін**Білоцерківського національного аграрного університету*

ORCID: 0000-0001-5171-2372

Малишко І.В.,*старший викладач**кафедри публічно-правових дисциплін**Білоцерківського національного аграрного університету*

ORCID: 0000-0001-7165-910X

Сокиринська О.А., Малишко І.В. Гарантії виконання норм міжнародного гуманітарного права та санкції, якими воно забезпечується.

Статтю присвячено всебічному аналізу гарантій дотримання норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та механізмів їх забезпечення в умовах сучасних збройних конфліктів. Особливу увагу зосереджено на стані дотримання положень МГП у контексті збройної агресії російської федерації проти України. Автори систематизують ключові гарантії реалізації норм МГП, зокрема: систему держав-покровительок, діяльність Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ), позитивні зобов'язання сторін щодо виконання Конвенцій, механізми колективної та індивідуальної відповідальності, а також інструменти міжнародного кримінального переслідування.

Досліджено роль зовнішнього контролю та впливу міжнародних інституцій – таких як МКЧХ, держави-покровительки, спеціалізовані гуманітарні організації – а також значення громадської думки та засобів масової інформації у забезпеченні дотримання гуманітарних стандартів. Наголошено на обмеженій ефективності чинних міжнародно-правових санкційних механізмів через відсутність дієвих інструментів примусу та залежність від політичної волі держав.

Окрема увага приділяється репресаліям як суперечливому засобу правозастосування, а також проблемі безкарності за порушення норм МГП. Обґрунтовано потребу реформування підходів до забезпечення дотримання МГП шляхом поєднання зовнішнього контролю з внутрішніми національними механізмами, посилення законодавчого регулювання, розвитку системної правової освіти військовослужбовців і посадових осіб, а також активного залучення міжнародних судових інституцій. У дослідженні також наголошено на необхідності формування сталої та ефективної міжнародної практики реагування на грубі порушення міжнародного гуманітарного права, яка має ґрунтуватися на принципах універсальності, правової визначеності, прозорості та рівності перед міжнародним правом. Акцентовано на доцільності розроблення системних підходів до забезпечення відповідальності суб'єктів міжнародного права, які допускають порушення гуманітарних норм. Сформульовані в статті рекомендації мають практичну цінність для удосконалення національних політик у сфері забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, а також спрямовані на посилення ролі України як активного суб'єкта міжнародного гуманітарного співтовариства.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, воєнні злочини, державна відповідальність, санкції, збройний конфлікт, МКЧХ, притягнення до відповідальності.

Sokyrynska O.A., Malyshko I.V. Guarantees of compliance with the norms of international humanitarian law and sanctions by which it is ensured.

The article offers a comprehensive analysis of the guarantees for compliance with the norms of international humanitarian law (IHL) and the mechanisms for their enforcement, particularly in the context of modern armed conflicts. Special attention is given to the observance of IHL provisions in the framework of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The authors systematize the key guarantees for the implementation of IHL norms, including the system of protecting powers, the activities of the International Committee of the Red Cross (ICRC), the positive obligations of parties to comply with the Conventions, mechanisms of collective and individual responsibility, as well as international criminal prosecution.

The study examines the role of external oversight and the influence of international institutions – such as the ICRC, protecting powers, and specialized humanitarian organizations – as well as the impact of public opinion and the media in ensuring adherence to humanitarian standards. The authors emphasize the limited effectiveness of existing international legal sanction mechanisms due to the absence of effective enforcement tools and the dependence on states' political will.

Special attention is devoted to reprisals as a controversial means of law enforcement, along with the issue of impunity for violations of IHL norms. The necessity of reforming the approaches to ensuring compliance with IHL is substantiated by combining external oversight with internal national mechanisms, strengthening legislative regulation, promoting systematic legal education of military personnel and public officials, and actively involving international judicial institutions.

The study also underlines the need to develop a sustainable and effective international practice for responding to serious violations of IHL, which must be grounded in the principles of universality, legal certainty, transparency, and equality before international law. The recommendations proposed in the article have practical relevance for improving national policies in the sphere of human rights protection during armed conflicts and for strengthening Ukraine's role as an active actor within the international humanitarian legal framework.

Key words: international humanitarian law, Geneva Conventions, war crimes, state responsibility, sanctions, armed conflict, ICRC, accountability.

Постановка проблеми. Міжнародне гуманітарне право (МГП) є одним з основоположних елементів сучасної системи захисту прав людини під час збройних конфліктів. Однак практика показує, що попри наявність численних міжнародних договорів, зокрема Женевських та Гаазьких конвенцій, механізми забезпечення дотримання норм МГП часто виявляються неефективними, особливо у конфліктах з високим ступенем ідеологізації, асиметрією сил або відсутністю політичної волі. Агресія росії проти України вкотре поставила на порядок денний питання: наскільки реальними є міжнародні гарантії дотримання гуманітарного права та які санкційні інструменти здатні забезпечити притягнення порушників до відповідальності?

Метою дослідження є з'ясування ефективності механізмів гарантування дотримання норм міжнародного гуманітарного права, виявлення основних перешкод у їх реалізації, а також аналіз існуючих міжнародних та національних санкційних механізмів, які спрямовані на притягнення винних у порушеннях МГП до відповідальності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика дотримання міжнародного гуманітарного права розглядалася в наукових працях таких дослідників, як Ж.-М. Генрі, І. Браунлі, В. Репецький, В. Денисов, О. Задорожній. Ґрунтовні положення про відповідальність держав та індивідів містяться в роботах, присвячених Міжнародному кримінальному суду, діяльності МКЧХ, а також у рішеннях Міжнародного суду ООН. Однак в умовах сучасної війни в Україні спостерігається новий виклик для міжнародного гуманітарного права – масові, демонстративні та системні порушення норм, з одночасним ігноруванням міжнародних зобов'язань з боку агресора. Це вимагає оновленого теоретичного осмислення гарантій та відповідальності, з урахуванням не лише договірного, а й звичаєвого МГП та практики міжнародних трибуналів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодення України, повномасштабне вторгнення росії, агресія з боку сусіда, гаранта безпеки, примушує всіх небайдужих тим чи іншим чином стати дотичним до цієї проблеми. Зрозуміло, що пошуки шляхів вирішення проблеми, шляхів подолання викликів значною мірою стосуються науковців. Одна справа встановити норми міжнародного гуманітарного права, навіть якщо представники держав-учасниць впевнені в тому, що формуючи їх, вони у такий спосіб врахували дійсний перебіг подій, що переваги військової необхідності жодним чином не зможуть слугувати переконливим аргументом на виправдання будь якого відхилення від цих норм. Але зовсім інша справа – забезпечити практичне застосування цих норм.

У зв'язку з цим можна виокремити цілу низку факторів, які негативно впливають на виконання вказаних норм. Так, наприклад, на найвищому рівні може бути прийнято рішення, що деякі норми Конвенцій не виконуються. До прикладу, подібними рішеннями можна вважати: рішення, що приймалося під час Другої світової війни обома воюючими сторонами (хоча спочатку у вигляді репресалій) відповідно до якого цивільне населення сторони противника включалось у перелік об'єктів, що підлягає повітряним бомбардуванням; рішення президента Сполучених Штатів Трумена застосувати ядерну зброю проти японських міст; рішення лідера Народного фронту визволення Палестини Хабаши про відмову Фронту дотримуватись будь яких правил взагалі. В той час, коли такі випадки досить поодинокі, інший, більш важливий негативний фактор трапляється тоді, коли влада створює ситуацію, яка сприяє та «мотивує» дії комбатантів щодо порушення відповідних норм. Це може відбуватися, наприклад, коли влада надає занадто великого значення ідеологіч-

ному та релігійному характеру діючого збройного конфлікту, або коли вона шляхом пропаганди нав'язує думку, що представники сторони противника варвари, або коли вона перетворює ведення бойових дій в технічну операцію, що відбувається на значній відстані (наприклад, використовуючи далекобійні бомбардувальники, ракети та боеприпаси з великим радіусом дії), або ж тоді, коли закінчення операцій, що їх проводять збройні сили, які влада використовує проти широко розповсюдженого партизанського руху, залежить, передовсім, від масованої вогневої підтримки.

З іншого боку, вдається, що це було б просто дивом, якби всі особи з особового складу збройних сил поводитись як янголи або хоча б були законослухняними комбатантами на весь час ведення конфлікту. Певну роль тут можуть відігравати такі негативні фактори, як незадовільні або хибні настанови програми військової підготовки, або погана військова дисципліна. Ще один фактор, на нашу думку, що лежить в основі багатьох порушень норм гуманітарного права під час збройного конфлікту (діючий на всіх рівнях, від вищого політичного керівництва та військового командування до рядового складу збройних сил), - це елементарний правовий нігілізм, незнання діючих правових норм.

Враховуючи усі, досить численні негативні фактори, постає логічне питання: як можна досягти хоча б мінімального рівня поваги до норм гуманітарного права у збройному конфлікті? На нашу думку цьому сприяє три доступні засоби, які можна використовувати в такій ситуації - це зовнішній контроль, відповідальність за порушення та освіта. Розглянемо їх більш докладно.

Уявлення про те, що застосування норм гуманітарного права повинно стати об'єктом міжнародного контролю, сформувалося головним чином в межах так званого «права Женеви». Зазвичай, у звичних умовах держави захищають права своїх громадян, що перебувають на території інших країн використовуючи так званий дипломатичний захист. Коли відносини між державами погіршуються аж до розриву дипломатичних відносин, звичним кроком в цій ситуації є звернення держави до послуг третьої держави з проханням захистити її інтереси та інтереси її громадян по відношенню та зі згодою держави-противника. У випадку виникнення збройного конфлікту між державами в майбутньому, третя держава буде продовжувати виконання своїх функцій та зобов'язань по захисту інтересів громадян, оскільки вони раптово стають громадянами держави-противника, інтернованими чи військовополоненими. У XIX столітті ця можливість трансформувалася в звичну практику. Саме вона в подальшому знайшла своє відображення у Женевських конвенціях, спочатку 1929 року, а згодом 1949 року як система держав-покровителів.

Як передбачено у статті 8, що є загальною для Конвенцій I-III, й статті 9 Конвенції IV «ці Конвенції будуть застосовуватися за сприяння та під контролем держав-покровительок, на які покладено обов'язок охорони інтересів сторін, що перебувають в конфлікті». З цією метою такі держави можуть використовувати свій дипломатичний та консульський персонал або призначити особливих делегатів. Зрозуміло, що з очевидних причин будь яке таке особливе призначення потребує згоди сторони конфлікту відповідно до якої делегати будуть виконувати свою місію. Сторони, що знаходяться в конфлікті повинні «полегшувати, в максимально можливих межах, роботу представників чи делегатів держав-покровительок» [1-4]. Натомість, останні зобов'язані не виходити за межі своєї місії й, зокрема, завжди «брати до уваги реальні потреби безпеки держави, у якій вони виконують свої функції» [1-4].

Сприяння й контроль з боку держави - покровителя на практиці набуває характер представлення інтересів та посередництва. В момент, коли представники таких держав дізнаються чи то з власних спостережень, чи зі скарг постраждалих про те, що військовополонені страждають в наслідок поганих умов їхнього розташування та утримання, або від нестачі продуктів харчування, або про те, що їх примушують виконувати заборонені нормативними актами види робіт, або ж позбавляють права надсилати чи отримувати листи, або, що з ними погано поводяться в тій чи іншій формі, в таких випадках обов'язком представника є зробити все від нього залежне, щоб виправити ситуацію, яка склалася на краще. З іншого боку, завданням представників держав - покровителів не є перебування в ролі своєрідних громадських обвинувачів, що ведуть розслідування й викривають випадки порушення Конвенцій. Навпаки, якби вони спробували вчинити подібні дії, невдовзі їх би позбавили можливості виконувати подібні функції.

Остання стаття, що присвячена проблемі зовнішнього контролю (стаття 10 Конвенції I-III та стаття 11 Конвенції IV), покликана регулювати ті випадки (нажаль не поодинокі), коли функції держав - покровительок фактично не виконуються, наприклад, через те що сторони, які беруть участь у конфлікті не можуть дійти згоди відносно призначення подібної держави. Проблемою є те, що існує можливість для сторін що домовляються увійти в договір про те, щоб доручити будь якій організації, яка буде взірцем нейтральності та дієвості виконувати функції держави - покровительки. Але досі, це залишається суто теоретичною можливістю, оскільки жодного разу такий договір не було укладено [1-4].

Формулювання, що міститься в другому абзаці цієї статті, не передбачає вираження згоди з боку сторони противника. Наприклад, якщо на осіб, що знаходяться під покровительством «не розповсюджується чи припинила розповсюджуватись з будь яких причин, діяльність будь якої держави – покровитель ниці або організації, що згадується у першому абзаці статті», сторона в конфлікті, під владою якої перебувають ці особи, тобто держава що тримає у полоні, зобов'язана «звернутися з проханням до нейтральної держави або такої організації, взяти на себе функції» держави – покровительки. Тим не менш Радянський Союз та його союзники внесли з цього питання оговірку, заявивши, що вони «не визнають законними» подібні прохання, «якщо при цьому не буде отримано згоду уряду тієї країни, громадянами якої є ці особи, які знаходяться під покровительством». На наш погляд навіть без цієї оговірки державі, під владою якої знаходяться такі особи, було б складно знайти нейтральну державу або нейтральну організацію, що можуть рішуче прийняти на себе, за відсутності згоди зі сторони противника, функції держави – покровительки.

Незважаючи ні на що третій абзац цієї статті передбачає, що якщо жоден з вище перелічених способів не вдасться забезпечити покровительством, то держава, під владою якої знаходяться особи, що потребують покровительства, «повинні звернутися з проханням до будь якої гуманітарної організації, такої, як наприклад Міжнародний Комітет Червоного Хреста, або, з урахуванням положень цієї статті, прийняти пропозицію такої організації взяти на себе виконання гуманітарних функцій, що їх виконують держави – покровительки» відповідно до норм Конвенцій. Хоча, слід зауважити, що навіть таке положення не робить систему досконалою. А отже, держава, під владою якої знаходяться особи, що потребують захисту, може просто знехтувати своїм обов'язком звернутися з проханням про вищезазначену співпрацю до МКЧХ або будь якої гуманітарної організації. Навіть у такому випадку, на нашу думку, навряд чи можна очікувати, що МКЧХ надасть свої послуги, при цьому не переконавшись спочатку в тому, що це дійсно буде доцільним та прийнятним.

На практиці, з моменту свого заснування у 1863 році МКЧХ здійснював контролюючу функцію безліч разів в інтересах не однієї сотні тисяч військовополонених, інтернованих та інших осіб, що потребують покровительства. Причому, робив це спільно з делегатами держав – покровительок, а подекуди, й це можливо навіть частіше, за їх відсутності. Слід підкреслити, що діяльність самого МКЧХ та його представників, по суті спрямована на покращення умов, в яких перебувають особи, що потребують захисту. Зрозуміло, що в процесі своєї діяльності МКЧХ не може не стикатися з багато чисельними більшою чи меншою мірою грубими порушеннями Конвенцій, а у виняткових випадках, коли всі інші засоби захисту інтересів жертв війни, видаються вичерпаними чи марними, МКЧХ може навіть вдатися до публічного осуду порушень, що мають місце. Тим не менш, навіть у такому випадку МКЧХ ніколи не вважав своїм завданням вистежувати та публічно викривати окремих осіб, що винуваті у скоєнні військових злочинів.

Уся система зовнішнього контролю, що висвітлена вище, може бути застосована тільки до права Женеві виключаючи статтю 3, що є загальною для всіх чотирьох Конвенцій, оскільки відноситься до збройних конфліктів не міжнародного характеру. Більше того, аналіз Конвенцій дає змогу зробити висновок про те, що делегати, які здійснюють контролюючу місію, зобов'язані у будь який час брати до уваги «реальні потреби у безпеці держави, у якій вони виконують свої функції». В результаті всіх цих обмежень, представники держав – покровительок або МКЧХ хоча зазвичай й отримують дозвіл відповідно до статті 126 Конвенції III та статті 143 Конвенції IV на здійснення своїх функцій у (постійно діючих чи польових) шпиталях, таборах військовополонених та на схожих тилових об'єктах, не можуть, наприклад, сподіватися на те, що їм дозволять відвідати бойові частини, що безпосередньо беруть участь у військових діях [1–4].

Натомість, по відношенню до права Гааги, особливо щодо правил ведення бойових дій як таких, уявити собі систему контролю, схожу на ту, яка створена щодо права Женеві, доволі важко. Дійсно, на практиці вона не була реалізована, й Гаазькі Конвенції 1899 р. та 1907 р. цього не передбачають [5]. Що правда, Гаазька Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. містить систему, що можна порівняти з системою контролю за дотриманням Женевських конвенцій, тобто систему співробітництва та співпраці у застосуванні вказаної Конвенції й додатків до неї. Система містить основи співробітництва держав – покровительок й надає особливу роль ЮНЕСКО [6].

Відповідальність за порушення норм гуманітарного права можна розглядати як колективну відповідальність, особливо держави (або, в залежності від обставин, повсталі сторони) або як індивідуальна відповідальність конкретних правопорушників. Обидві форми відповідальності знайшли своє відображення в існуючій сукупності правових норм. Колективна відповідальність воюючої сторони за порушення права збройних конфліктів може мати різні форми. По-перше, найпримітивнішим чином вона проявляється, коли одна із сторін, що знаходиться в конфлікті, стикнувшись з фактом порушення певної правової норми або сукупності норм, не вважає себе бути зобов'язаною

поважати дану норму чи сукупність норм. Подібна реакція рівнозначна жорсткому дотриманню принципу негативної взаємності. Автори Женевських конвенцій 1949 р. поклали заборону на дію цього грубого принципу, встановивши в загальній статті 1, що сторони зобов'язані дотримуватись цих Конвенцій «за будь яких обставин».

В той час як стовідсоткова дієвість цього положення викликає сумнів навіть в контексті права Женеви, а по відношенню до права Гааги тим більше про це не може бути й мови. Гаазькі домовленості не містять положень які б виключали принцип негативної взаємності, й питання про те, чи завжди тут буде доречною безумовна заборона на дії, відповідно до цього принципу, залишається відкритим. Сумніви видаються особливо виправданими в тих випадках, коли порушення певних норм може забезпечити винуватому у правопорушенні явну військову перевагу. В цьому контексті, перш за все приходить думка про норми, що забороняють або обмежують застосування зброї, що має велику військову значимість. Існує широко розповсюджена думка про те, що заборона на використання хімічної зброї діє на основі принципу взаємності. Виявляється, що таке положення відповідає його військовому значенню. Дійсно, важко погодитись з тим, що воююча сторона повинна буде просто змиритися зі згубними наслідками, якими загрожує для неї застосування противником хімічної зброї, в той же час як вона наділена потенціалом рівнозначного удару у відповідь, й може, таким чином, відновити військову рівновагу. Виходячи з вищевикладеного принцип взаємності видається не таким вже й недосконалим, в нього є й позитивна сторона. Наприклад, коли повага до норм права, що її проявляє одна із сторін, тягне за собою таке ж ставлення до права іншої сторони. Цей позитивний бік принципу взаємності можна, як й негативний бік, проаналізувати на прикладі тієї ж хімічної зброї: хоча під час другої світової війни хімічна зброя була в наявності у обох воюючих сторін, жодна з них фактично не намагалась її використовувати.

Женевські конвенції надають велике значення позитивній взаємності. В частині 3 ст. 2 як приклад наведена ситуація, коли певні сторони, що перебувають в конфлікті є учасниками Конвенцій, а одна сторона в конфлікті – ні. У цьому випадку передбачається, що «якщо остання приймає та застосовує» положення Конвенцій, то перші сторони будуть зобов'язані прийняти їх навіть «по відношенню до вищезгаданої держави».

Репресалії, або заходи, що застосовуються воюючою стороною у відповідь – це другий прояв принципу колективної відповідальності. Репресалії визначаються як навмисне порушення певної норми права збройного конфлікту, що здійснюється однією із сторін, які перебувають у конфлікті, з метою примусити владу сторони противника припинити політику порушення тієї ж чи іншої норми з тієї ж збірки законів. На нашу думку, саме з цього положення випливає, що така форма як репресалії, повинна одразу ж припинятися, як тільки сторона противника відмовиться від проведення політики, що ставиться їй у провину.

Відповідно до норм права збройного конфлікту, репресалії, що застосовуються воюючими сторонами, належать до офіційно визнаних заходів по забезпеченню дотримання законності. Однак, такі заходи дуже часто призводили до ескалації конфлікту, також завжди існувала вірогідність того, що вони торкнуться не справжніх винуватців, що вчинили правопорушення, а сторонніх осіб. Саме тому, на нашу думку, право воюючих сторін застосовувати репресалії почало піддаватися дедалі більшим обмеженням. Так, наприклад, відповідно до всього вищесказаного, репресалії по відношенню до осіб, що потребують захисту та майна недвозначно заборонено в усіх чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. та в Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей 1954 р. [1–4, 6].

З іншого боку, даремними будуть спроби пошуку схожої заборони в Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років [5]. Цей факт разом із вдосконаленням засобів та способів повітряного бомбардування викликав суперечності по відношенню до того, чи можуть бути виправдані бомбові удари з повітря по місцям скупчення цивільного населення, під час другої світової війни, у якості репресалій. Вже згодом, у 1970 році на це питання було дано відповідь, щоправда трохи із запізненням, коли на Генеральній Асамблеї ООН було прийнято резолюцію 2675 (XXV), яка підтвердила у якості одного із «основоположних принципів захисту цивільного населення під час збройного конфлікту», що «цивільне населення або окремі особи, які мають такий статус не повинні бути об'єктом репресалій...» [7]. Зрозуміло, що це твердження не було остаточним чи достатнім, щоб взагалі ліквідувати існуючу невизначеність з правової точки зору.

Третій вид колективної відповідальності полягає у відповідальності держав у вузькому, техніко-правовому розумінні, тобто у фінансовій відповідальності держави за шкоду, спричинену протиправними діями. У 1907 році цей вид відповідальності держав був офіційно включено в Гаазьку конвенцію про закони і звичаї суходільної війни: як передбачено у статті 3, воююча сторона, що несе відповідальність за порушення правил, встановлених Положенням, «повинна буде відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави». У статті вказано, що такого роду відповідальність вона

несе, зокрема, «за всі дії, вчинені особами, що входять в склад її збройних сил» [5]. Таким же чином стаття 12 Женевської конвенції III від 1949 р. та стаття 29 Женевської конвенції IV вказують на відповідальність держав за передбачене цими Конвенціями поводження з особами, які перебувають під захистом, «незалежно від відповідальності, яка може бути інкримінована певним особам». Однак, згадувані статті не вказують на можливі фінансові зобов'язання, що випливають з такого виду відповідальності держав [3-4].

На практиці ідея фінансової відповідальності держав за порушення норм права збройних конфліктів, дуже рідко призводить до найменших значимих результатів. З рештою, мирна угода може покласти на переможену сторону зобов'язання виплатити переможцю велику суму у якості репарацій за витрачені в результаті військових дій фінансові ресурси. Зрозуміло, що обсяг репарацій виявиться багато меншим ніж сукупні фінансові втрати, що їх зазнала ця держава. Більш того, важливим є те, що обсяг репарацій ніколи не визначається обсягом збитків, що настали внаслідок неправомірних дій, тобто настали внаслідок порушення права збройних конфліктів, а також цей об'єм не встановлюється внаслідок прямої залежності від збитків. Більше того, в такій ситуації не враховуються взаємні збитки, спричинені неправомірними діями обох сторін. Потерпілу сторону можуть примусити не тільки відмовитись від будь яких претензій на відшкодування збитків, які вона могла б мати до переможця, але й буде вимушена погодитись з претензіями, що її громадяни могли б мати до переможця, на свій рахунок. Прикладом такої ситуації може слугувати пункт в тексті мирної угоди між Японією та США, що призвів до формування прецеденту, який став предметом розгляду в японському суді, де було проголошено, що застосування США атомних бомб проти Хіросіми та Нагасакі, являло собою неправомірний акт, й що, відповідно, уряд Японії зобов'язаний компенсувати спричинену шкоду. Суд, хоча й визнав, що використання атомної бомби мало місце, й звісно, було протиправним, але не задовольнив претензії, що мали місце з боку японського уряду [8].

Одного цього прикладу достатньо, щоб продемонструвати доволі дивні наслідки, які характеризуються зміною вектору повноти відповідальності в бік потерпілої, переможеної держави. В Женевських конвенціях 1949 р. передбачена така ситуація, принаймні по відношенню до суттєвих порушень Конвенцій, приєднанням до положення «жодній з поважних сторін, що домовляються не буде дозволено звільняти себе або будь яку іншу поважну сторону, домовляється від відповідальності, що покладена на неї, або на іншу поважну сторону, яка домовляється, внаслідок [таких] порушень» (статті 51, 52, 131 та 148 Конвенцій I-IV) [1-4]. Але, на нашу думку, залишається сумнівним той факт, що це формулювання зможе наблизити до реалій теоретичну концепцію державної відповідальності у конкретній формі фінансових зобов'язань по відшкодуванню компенсації спричинених збитків.

Головна перевага різних видів державної відповідальності полягає, вірогідно, у їх стримуючому впливі. Усвідомлення того, що будь яке порушення права збройних конфліктів тягне за собою відповідальність держави (й, як наслідок може призвести до негайної реакції противника за принципом «негативної взаємності» або відповідно до «права відплати», або ж, у більш далекій перспективі, може обернутися для держави необхідністю сплатити контрибуцію за спричинену шкоду по закінченню війни), здатна стати для влади додатковим стимулом для того, щоб дотримуватися самій та примушувати дотримуватись інших цієї нормативної бази. Цілком зрозуміло, що тиск на владу ззовні може значно посилити такий вплив.

Громадська думка, що здебільшого створюється за допомогою повідомлень і коментарів у засобах масової інформації, так само може вплинути на подібний тиск ззовні. Він також може мати форму конфіденційних або публічних повідомлень, що їх роблять треті сторони, наприклад, уряди, регіональні або всесвітні міжурядові організації. В решті решт як члени світової спільноти держав й як сторона у міжнародному багатосторонньому договорі (наприклад, однієї з Женевських конвенцій 1949 р.), які у цьому випадку порушуються, всі вони рівною мірою зацікавлені в тому, щоб було забезпечено повагу гуманітарного права. Зокрема, загальна стаття 1 констатує, що всі договірні держави «зобов'язуються... дотримуватись та примушувати дотримуватись» Конвенцій «за будь яких обставин». Міжнародний суд ООН також констатує, що «подібна обставина впливає не тільки з самих конвенцій, але й також із загальних принципів гуманітарного права, що виражені у Конвенціях особливим чином». (Рішення Міжнародного суду ООН від 27 червня 1986 р. у справі Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки, п. 220) [9].

Як й у випадку настання колективної відповідальності за порушення права збройних конфліктів, щодо індивідуальної відповідальності за воєнні злочини так само не завжди формується однакове розуміння чи однакове бачення. Практично ця ідея втілювалася у життя більш за все після другої світової війни у формі масового, але водночас одностороннього судового переслідування військових злочинців країнами союзниками.

В Гаазьких конвенціях 1899 р. та 1907 р. про закони і звичаї суходільної війни немає жодних згадувань з приводу індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм цих документів. Однак, це не означає, що така індивідуальна відповідальність протирічила б намірам договірних сторін, навпаки, правомочність держав по відношенню до покарання власних громадян чи тих, хто належить до громадян противника за скоєні ними військові злочини давно вже перетворилась у визнану частину звичаєвого права, що навіть не виникло потреби у її спеціальному підтвердженні міжнародним договором. Вочевидь, правомочність й обов'язок засуджувати та карати за скоєння певних злочинів – абсолютно різні речі. Що стосується переслідування за воєнні злочини, то існуючі у звичаєвому праві зобов'язання з цього приводу, що найбільше, можуть тлумачитися стосовно власних громадян тієї чи іншої держави. Однак, можна побачити хоча б часткове підтвердження цього зобов'язання у заключних положеннях статті 56 Положення про закони і звичаї суходільної війни де передбачено, що певні дії, такі як руйнування історичних пам'яток або витворів мистецтва й предметів, що мають наукову цінність, на окупованій території «забороняється і повинні переслідуватись». Тим не менш, будь якого загального зобов'язання переслідувати у судовому порядку конкретних осіб тієї чи іншої держави, окрім власних громадян, не існувало, так як не було воно передбачено й у Конвенціях про закони і звичаї суходільної війни 1899 та 1907 років [5]. В той же час, думка про таке зобов'язання почала формуватись починаючи з 1906 р.

Вперше зобов'язання держав попереджати та припиняти деякі порушення було сформульовано в тексті Женевської конвенції 1906 р. про покращення долі поранених і хворих під час суходільної війни, а вже наступного року, на Другій Гаазькій конференції миру, аналогічне положення було включено в Гаазьку конвенцію (X) про застосування основ Женевської конвенції до війни на морі. У 1929 р. ця ідея отримала подальший розвиток у Женевській конвенції про покращення долі поранених і хворих військових під час суходільної війни. З іншого боку, Конвенція про військовополонених, що була прийнята на тій самій конференції як і раніше не згадувала індивідуальну кримінальну відповідальність.

Нарешті, у 1949 році, у тексти всі чотирьох Женевських конвенцій були внесені ретельно розроблені положення про зобов'язання держав забезпечити кримінальні санкції та переслідування по відношенню до порушників гуманітарного права. У запропонованих статтях закріплена відмінність між «серйозними порушеннями» та іншими порушеннями. Кожна Конвенція містить точне визначення дій, що входять в склад «серйозних порушень» саме цієї Конвенції (статті 50, 51, 130 та 147 відповідно Женевських конвенцій I-IV) [1–4]. Ці визначення містять такі поняття, як умисне вбивство, тортури чи нелюдське поводження з особами, що знаходяться під опікою чи юрисдикцією держави, умисна нанесення їм тяжких страждань або серйозних каліцтв, нанесення збитку їх здоров'ю, незаконна депортація, захоплення заручників.

Кожна країна, що приєдналася до дії цих Конвенцій зобов'язалась ввести в дію законодавство, що забезпечує наявність ефективних кримінальних покарань для осіб, які вчинили або наказали вчинити ті чи інші серйозні порушення передбачені Конвенціями. В свою чергу кожна така держава також зобов'язана розшукати осіб обвинувачених в тому, що вони вчинили або наказали вчинити якесь зі згадуваних серйозних порушень. Вона буде незалежно від їх громадянства передавати їх своєму суду, якщо натомість не забажає передати їх для суду іншій державі, яка має всі необхідні для цього докази, що дають підстави обвинувачувати цих осіб за цією справою. Статті, що містять ці зобов'язання (статті 49, 50, 129, 146 згідно Конвенцій I-IV), також зобов'язують держави, які домовляються застосувати всі необхідні заходи для попередження інших порушень Конвенцій [1–4]. Нажаль характер цих останніх заходів залишився невизначеним, оскільки вони можуть, до прикладу, бути заходами дисциплінарного впливу.

З практичної точки зору результат застосування цих положень виявився зовсім незадовільним. Порівняно небагато держав ввели у своє внутрішнє законодавство спеціальні кримінальні санкції проти осіб, винних у правопорушеннях відповідно до вимог Конвенцій. Зрозуміло, що в Україні сьогоденням продиктована така необхідність, оскільки держава страждає від агресії «сусіда», але, скоріш за все, саме такий стан й стає лакмусовим папірцем для необхідності прийняття таких норм рештою держав. У Нідерландах, до прикладу, законодавство передбачає кримінальне покарання лише за дії, які можна кваліфікувати як порушення законів і звичаїв війни. Незважаючи на те, що закон ставить покарання в залежність від тяжкості кримінального правопорушення, натомість ступінь тяжкості жодним чином не співвідноситься з визначенням серйозних порушень, що передбачені у Конвенціях. Окрім того, багато держав вважає, що їх кримінальне законодавство цілком забезпечує судові переслідування осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, в той час як інші держави не вважають за потрібне навіть надати інформацію про такі випадки.

Якщо порівняти між собою дотримання державами норм Конвенцій та зобов'язання держав по розслідуванню кримінальних порушень та покаранню винних з моменту вступу в силу Женевських

конвенцій у жовтні 1950 року, то можна впевнено констатувати, що жодних дій такого роду по відношенню до підозрюваних, які не є громадянами даної держави, фактично застосовано не було. Навіть судові процеси, які відбулися шляхом великих зусиль по відношенню до громадян відповідної держави, залишаються скоріше винятком ніж нормою. На нашу думку для покращення ситуації потрібна значна просвітницька робота та постійний тиск на органи влади не тільки з боку світової спільноти, але й з боку населення держави.

Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 року також містить (більш просте) положення про санкції. Зокрема, стаття 28 зобов'язує договірні сторони «застосовувати в межах свого кримінального законодавства, всі можливі заходи, які необхідні для того, щоб були виявлені та піддані кримінальним та дисциплінарним санкціям особи, незалежно від їх громадянства, що порушили чи наказали порушити цю Конвенцію» [6].

Висновки. У ході дослідження було встановлено, що міжнародне гуманітарне право (МГП), попри свою сформовану нормативну базу, не має ефективного універсального механізму забезпечення виконання. Реальність збройних конфліктів, зокрема агресія Російської Федерації проти України, наочно демонструє розрив між задекларованими принципами гуманності та практикою їх застосування.

Дотримання МГП стикається з низкою викликів: від політичного цинізму до правового нігілізму на всіх рівнях – від політичного керівництва до рядового складу збройних сил. Основними засобами забезпечення виконання МГП є зовнішній контроль (з боку держав-покровительок, МКЧХ), колективна та індивідуальна відповідальність (репресалії, притягнення до кримінальної відповідальності), а також правова просвіта учасників конфліктів.

Проте зазначені механізми мають суттєві обмеження. Система держав-покровительок фактично не застосовується, міжнародні гуманітарні організації не завжди мають доступ до зон бойових дій, а санкції часто не реалізуються на практиці. Водночас покладена на держави відповідальність за притягнення порушників до суду виконується недостатньо послідовно.

Автори дійшли висновку, що забезпечення ефективності МГП можливе лише через:

1. системну імплементацію норм МГП у національне законодавство,
2. обов'язкове навчання з гуманітарного права для військових та посадовців,
3. посилення міжнародного моніторингу та юридичних наслідків за порушення.

Таким чином, дотримання міжнародного гуманітарного права має стати не лише правовим, але й етичним імперативом для всіх держав і їхніх збройних сил у XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська Конвенція про покращення долі поранених і хворих в діючих арміях. Женева, 12 серпня 1949 р. Перша Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_151.
2. Женевська Конвенція про покращення долі поранених, хворих та осіб, що постраждали внаслідок кораблетрощі, зі складу збройних сил на морі. Женева, 12 серпня 1949 р. Друга Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_152.
3. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими. Женева, 12 серпня 1949 р. Третя Женевська Конвенція (1949). URL: zakon.rada.gov.ua/go/995_153.
4. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. Четверта Женевська Конвенція (1949). URL: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm>.
5. Гаазька конвенція про закони і звичаї суходільної війни від 18 жовтня 1907 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text.
6. Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text.
7. Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 25 сесія (1970 рік) URL: <https://www.un.org/ru/ga/25/docs/25res.shtml>.
8. Мінгазутдінов І.О. Сан-Франциський мирний договір 1951 / Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./ Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2 812 с. ISBN 966-316-045-4.
9. Гачкевич Андрій. Громадянська війна в Нікарагуа (1981–1988) крізь призму концепції гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні*. 2018. № 2(4). С. 90–99.